

Kitap Tanıtımı

HALİL İNALCIK, KIRIM HANLIĞI TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR 1441-1700, İSTANBUL: TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2017, ISBN:978-605-295-251-1.

Abdullah CİNKARA*

Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden Halil İncalcık'ın, Kırım Hanlığı, Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı-Rusya ilişkileri üzerine yaptığı araştırmalarının toplamı bir eserdir. Halil İncalcık'ın önsöz yazısından ve Hoca'nın 2016 yılında vefatından bir yıl önce eserin 2015 yılında tamamlanmış olabileceğini tahmin edebiliyoruz. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından yayımlanan eserin 2017 yılı Ekim ayında ilk baskısı, Kasım ayında ikinci baskısı yayımlanmıştır.

Kırım Hanlığı tarihi üzerine araştırmalar neredeyse yetmiş yıllık emeğin ürünüdür. Halil İncalcık, 1943'te "Viyana'dan 'Büyük Ricat'e Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı" başlıklı teziyle doçentlik payesi almıştır. Eserde, birinci bölümde yer alan "Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girişi ve Ahidname Meselesi"nin ilk yayımlanış tarihi 1944 yılıdır. "Osmanlı-Rus Rekabetinin Kökeni ve Don-Volga Kanalı Girişimi" başlıklı küçük bir kitap mahiyetindeki makalesinin ilk yayımlanış tarihi 1948 yılıdır. 1952 yılında "Viyana Bozgun Yıllarında Osmanlı-Kırım Hanlığı İş Birliği" başlıklı teziyle Profesörlük payesi almıştır. Daha sonraki yıllarda Osmanlı arşivlerinde ulaştığı yeni verilerle çalışmalarını özellikle bilimsel dergiler yoluyla yayımlamayı sürdürmüştür. Yeni belgeler ortaya çıktıkça Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı üzerine çalışmalarını devam ettirmiş, ömrünü bilime adanmış, tarihin kutbu unvanını layıkıyla hak etmiş, alanında uzman birçok tarihçi yetiştirmiş, Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden biri olan Halil İncalcık tarafından yazılan eser, kronolojik bir sırayla bütün Kırım hanlarının siyasi tarihine yer verilmemiş olmasına rağmen bugüne kadar Kırım Hanlığı üzerine yazılmış en kapsamlı eserlerden biridir.

Eser her ne kadar "Kırım Hanlığı Tarihi" adını taşısa da sadece Kırım Hanlığı için değil Kazan Hanlığı, Astrahan Hanlığı, Moskova Knezliği,

* MEB Öğretmen, abdullahcinkara@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7608-8254.

Rusya Tarihi, Osmanlı Tarihi, Kırım-Osmanlı ilişkileri, Kırım-Rusya ilişkileri, Kırım-Kazan ilişkileri, Kırım-Astrahan ilişkileri, Osmanlı-Rusya ilişkileri üzerine araştırma yapacaklar için bir başvuru eser olduğu gibi, Kazaklar, Nogaylar ve Çerkesler için de başvurulabilecek bir kaynaktır.

Giriş bölümü Kırım Hanlığının kısa bir özetiyle başlayıp Kırım Hanlığının Teşkilatı üzerinde durulmuş. Devamında *Giray*, *Kalkay* ve *Nureddinlik* unvanları açıklanmış. *Giray*'ın; Kerey, Kirey, Kiray ve Giray şeklinde bir dönüşümle meydana geldiği ve kabile ve bir boy adından ortaya çıktığı kaynaklarla delillendirilmiş. Bütün Kırım hanları Mengli Giray'ın soyundan geldiği için Giray adını miras olarak aldıklarını görüyoruz. Günümüz Kırım Türklerinin de bayrağında da bulunan tamgayla ilgili tespitler ayrıca dikkate değer.

“Bugün Orta Asya’da Kazakların ‘orta yüzü’nü teşkil edenbeş büyük kabileden biri Kireylerdir. Bunlardan İrtiş, Sarı Su ve Çu kenarlarında dolaşan Uvak-Kireyler arasında, Taraklı adında bir şubenin bulunması dikkate değer. Kırım hanlarının da tamgasına ‘tarak-tamga’¹ denmektedir. Bu damga altın orda damgasına benzer. Tarak-tamga Mengli Giray paralarında ve 1475 tarihli yazısında görülüyor. Uluğ Muhammed’in 1428 tarihli bir yarlığında aynı damgayı görüyoruz.” (İnalçık, 2017: 28).

Kırım Hanlığında hanın veliahtına verilen kagalgay, kagalga, kalgay şekillerinde rastlanan unvanın Moğolca kelime olan ve büyük kapı anlamına gelen bagalha kelimesinden gelebileceği belirtilirken Bartold'un kalhan unvanıyla birleştirdiğini, Karamanoğulları'nın han soyundan sayılan büyük ceddinin de kalhan adını taşıdığına yer verilmiştir.² Nureddin unvanı ise Kalgay Adil Giray'ın İran seferinde esir düştükten sonra öldürülmesiyle ortaya çıkmıştır. *“Bununla beraber, Giray sülalesine*

¹ Burada şunu da ilave etmek gerekir ki aynı damga Nogay Türkleri tarafından da kullanılmıştır. Bkz. “Güllüdağ, N . (2015). Türklere Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi , 6 (6) , 132-150.”

² Bu konuda farklı bir açıklamayı ise Mustafa Ürekli'nin *“Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi”* isimli eserinde görüyoruz. *“Kırım kaynaklarının rivâyetine göre, ‘Kalgay’ adı ilk defa Mengli Giray Han zamanında ortaya çıkmıştır: Osmanlı ordusunun bir seferine katılması emredilen Mengli Giray’a, etrafındaki beyler, yerine kimi burakacağım sorunca, o da Kıpçak Türkçesiyle, ‘Oğlum Mehmed Giray Kalgay’ diye cevap vermiştir. Buradaki Kalgay Türkiye Türkçesinde ‘kalacak’ demektir. Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman eki -gay, -gey şeklindedir. Fakat acele ile heyecan eseri söylenmiş olan bu kelime Osmanlı sultanı tarafından ‘Mehmed Giray Sultan kalgay’ diye tekrarlanınca hoş bir hatıra eseri olmak üzere Kalgay mansıbı, veliahd karşılığı olarak kullanılmaya başlanacaktır.”*(Ürekli, 1989: 71).

mensup 40 kişiden 24'ü kalgaylıktan ve beşi muredinlikten hanlığa geçmişlerdir." (İnalçık, 2017: 38).

Eser; Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'yle İlişkileri, Kırım Hanlığı'nın Altınorda Hanlığı'nı İhya Girişimleri, Kırım Hanlığı ve Moskova Büyük Knezliği, Viyana Bozgunu Yıllarında(1683-1689) Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı, Son Dönem Kırım Hanları ve Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Yarlıklar ve Bitigler olmak üzere altı ana bölümden oluşmaktadır. Eserin Ekler kısmı ise oldukça dikkate değer ve önemlidir. Kırım hanlarının bastırdıkları paralar, Halil İnalçık'ın İngilizce makalelerine ve Viyana Milli Kütüphanesi, Şark Yazmaları bölümünde bulunan *Mehmet Giray Tarihi*'nden Bab-ı Ali'nin Kırım Hanlığına'na karşı gittiği siyaset hakkındaki yazmaya yer verilmiş.

Kaynaklar Hakkında Notlar kısmında; resmî belge külliyatlar ve kroniklerin önemi belirtilerek bunlar hakkında kısaca bilgiler verilmiş. Yine 1876 yılından 1938 yılına kadar genel tetkik eserlere yer verilmiş ve bu eserlerden eksik ve yanlış olanların belirtilmesi önemli ve konuyla ilgili yapılacak araştırmalarda yol göstericidir. Eserin sonunda Kırım'da bulunan tarihi ve kültürel eserlerle ilgili güzel bir albüm, İtalya asıllı Odesalı sanatçı Carlo Bossoli'nin 1840-1844 yılları arasında Kırım'da kaldığı zaman yaptığı 24 tablo bulunmaktadır.

Birinci Bölüm, "*Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'yle İlişkileri*" kısmında *Hacı Giray*'ın ve atalarının Kırım'da bağımsız bir devlet kurma girişimleri ele alınmış ve "*Hacı Giray Kırım'da atalarının hakimiyetini, bilhassa Şirin kabilesinin yardımıyla elde*" (İnalçık, 2017: 45). etmiştir. Yine bu bölümde Halil İnalçık'ın daha genç bir tarihçi iken 1944 yılında kaleme aldığı "*Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girişi ve Ahidname Meselesi*" çalışması yer almaktadır. Altın Orda'nın, Kırım'ı tekrar hakimiyeti altına alma girişimleri ve Kırım'daki Cenevizlilerle olan mücadeleler Kırım Hanlığı ile Osmanlıyı birbirine yakınlaştırmıştır. Bir zamanlar bütün Asya'yı himayesine alan Cengiz Han soyundan gelen Kırım hanlarının tabiliği padişahlar için büyük bir şeref ve şan sayıldığı vurgulanmasına rağmen, Kırım hanlığını himayesine alacak güce fazlasıyla sahip olan Fatih Sultan Mehmet; şartların olgunlaşmasını beklemiş, hanlığa karşı güç kullanmadan esir Kırım hanını Cenevizlerin zindanından kurtararak kendi rızalarıyla Osmanlı himayesine girmelerini sağlamıştır.

İkinci Bölüm, "*Kırım Hanlığı'nın Altınordu Hanlığı'nı İhya Girişimleri*" kısmında İslam Giray'ın bağımsızlık girişimleri ve faaliyetlerine yer verilerek Osmanlı Devleti'nin, İslam Giray'a karşı izlediği siyaset ele

alınmaktadır. “İslam Giray’ın katli ile Kırım bağımsızlık taraftarları silindi ve Osmanlı hakimiyeti tam anlamıyla yerleşti.”(İnalçık, 2017: 84).

“Han ve Kabile Aristokrasisi: I.Sahip Giray Döneminde(1532-1551)” başlıklı kısmın en önemli kaynağı Remmal Hoca adıyla tanınan Kaysunizade Mehmet Nidai adında tanınmış bir Osmanlı alimidir ve eserinin adı Tarih-i Sahib Giray Han’dır. Bu eser *Çingiz Han’ın Yasası ve Türesine* göre feodal kabile devleti yapısını korumak için uğraşan kabile aristokrasisi arasındaki ölümüne mücadelenin ilk elden ayrıntılı bir hikayesini sunmaktadır.” (İnalçık, 2017:86)

Kırım kabile aristokrasisinin ayrıntılı bir analizi yapılan eserde, Kırım hanlığının *karaçu* denilen 4 asil kabilenin desteğine dayandığını görüyoruz. Bu kabileler “...hanlığın temel askeri gücünü sağlıyor ve devlet siyasetine kendi ortak çıkarlarına göre yön veriyorlardı.”(İnalçık, 2017:87). Bu kabileler *Tarih-i Giray Han* da ise “Şirinler, Barınlar, Argınlar, Kıpçaklar ve Mangıtlar” olmak üzere beş kabile olarak belirtilmektedir. Bu kabileler hanlığa askeri kuvvet sağlamanın yanında hanlıkta siyasi olarak da etkiliydiler. Baş *karaçu* beyi Kırım Hanların evlilik yapmayı tercih ettiği Şirin kabilesinin beyi idi. Şirin beylerinin bu etkisini fark eden Osmanlı, hanlık seçimi ve yaşanan iç mücadelelerde Şirin beyleriyle iş birliği yapmışlardır. Ancak kabile beyleri kendi çıkarlarına göre hareket ettiği için “...Şirinler taht üzerinde hak iddia edenleri ve Osmanlılara muhalefet eden hanları desteklemekte tereddüt etmemişlerdir.” (İnalçık, 2017: 89).

III. Bölüm; “Kırım Hanlığı ve Moskova Büyük Knezliği” ana başlığı altında Osmanlı-Kırım-Rus ilişkileri ele alınmıştır. 1492-1512 arası Osmanlı-Kırım-Rus dostluk dönemidir. Moskova Büyük Knezliği’ni tehdit eden Altınordu aynı zamanda Osmanlı hakimiyetine giren Kırım için de bir tehditti. Bundan dolayı bu üç devlet arasındaki ilişkiler başlamıştır. Moskova Knezliği’nin ticari ayrıcalık ve güvenceler elde etme girişimleri de bu dönemde başlamıştır. Çünkü “*Ceneviz döneminde Rusya’nın baharat, ipekli gibi Doğu mallarını ve şarap gibi Ege bölgesi ürünlerini Kefe yoluyla aldığı biliyoruz. Aslında bu ticaret şekli Eskiçağ’a kadar gider. Moskova büyük knezi ve asiller, özellikle Bursa’nın ipek kemhaları, kadifeleri ve Ege’nin şarabından vazgeçemezleri.*” (İnalçık, 2017:108). Osmanlı’nın, Kırım’a hâkim olmasıyla ve getirilen ağır ticaret resimleri gibi sebepler Moskova için önemli bir sorundu. Bu yüzden kapitülasyonlar olarak da bilinen dost ülkelere verilen ticari imtiyazlardan yararlanmak için girişimlerde bulunmuş ancak İstanbul’a gelen Rus elçisinin knezden aldığı emre uygun olarak padişah ile knezi eşit tutmaya çalışması, eli boş dönmesine neden olmuştur. Bu dönemde Osmanlı hakimiyetini kabul

etmiş Kırım hanlarına önemli miktarda bölek ödeyen Rusların knezlerini padişahla eşit iki hükümdar olarak görmesi, her ne kadar dostluk sürecindeyseler de Osmanlıdan bu imtiyazları alamamasına sebep olmuştur. Ancak askeri olarak Rusya'nın askeri gücünün gerisinde kalan ve sürekli Rusya karşısında geri çekilen Osmanlı "... 1739'da Rusya ile bu nitelikte bir kapitülasyon antlaşması imzalanacak ve Rusya en ziyade mazhar-ı müsaade devletler arasında yer alacaktır." (İnalçık, 2017: 109).

Lehistan-Litvanya ve Altınorda baskısı altında olan Moskova, Kırım Hanlığının dostluğuna muhtaçtı. Mengli Giray'ın 1502'de Altınordu'ya öldürücü darbeyi vurması ise o günün şartlarında Kırım Hanlığı için büyük bir başarı olarak görülse de Moskova için bir dönüm noktası olmuştur. "*Çünkü Altınordu hanları daima büyük knezin efendisi olduklarını ileri sürüyor ve haraç ödenmesini istiyorlardı. Rus tarihçilerin Tatar Boyunduruğu Dönemi dedikleri dönem böylece 1502'de Kırım hanı sayesinde ortadan kalkmış oluyordu.*" (İnalçık, 2017: 110). IV. İvan zamanında Moskova Büyük Knezliği'nin Altınordu'nun yeri alma ve Altınordu'nun varisi olma siyaseti yüzünden dostluk ilişkileri yerini düşmanlığa bırakacaktır. IV. İvan, "*Altınorda hanların gerçek varisi olmak iddiasıyla 1547'de çar(ceaser, imparator) unvanını aldı ve Tatarların yazdığı yazılarda çar karşılığı olan ulug han unvanını kullanmaya başladı.*" İnalçık, 2017: 112).

Bu mücadelenin kazananının Rusya olduğunu görüyoruz. 1552 yılında Kazan'ı, birkaç yıl sonra Astrahan Hanlığını sınırları içine katmıştır. Dönemin Kırım hanı Devlet Giray, Rusya'nın bu ilerleyişine karşı amansız bir mücadeleye girişerek Moskova önlerine gelip şehrin dış mahallelerini yakmış ve bunun sonucunda *taht algan* unvanı verilmiştir. Fakat bu durum Kazan ve Astrahan'ı, Rusya'dan koparmaya yeterli olmamıştır.

Kırım Hanlığının kuvvetlerine karşı Rusya tarafından dengeleyici unsur olarak kullanılan Kazaklar ve Kazak sorununun ortaya çıkması ayrıca irdelenmiş, steplerin göçebeleri Nogaylar ve Kazak ilişkilerinin başlaması ve her iki unsuru da iki devletin yanına çekme girişimlerine yer verilmiştir. Kırım hanlığı Nogayları kendi tebaası saysa da hem kazaklar hem de Nogayları kendi safına çekme konusunda Rusların daha başarılı olduğunu görüyoruz. Rusya "*Nogaylardan çok sayıda at alıyor ve onlara kumaş vb. mamul maddeler sunuyordu. Nogaylar, açlık yıllarında Moskova'nın gönderdiği buğdayla kırılmaktan kurtuluyordu. Moskova merkezîyetçi sistemi, ekonomik geniş kaynakları ve ustaca diplomasisi sayesinde çatışmayı sonunda kendi lehine çözebilmiştir.*" (İnalçık, 2017: 118). Bu üstünlük mücadelesi sadece Kırım Hanlığına değil aynı zamanda Osmanlıya karşı da verilmekteydi. 1678-1700 Osmanlı-Rus Savaşı sadece

Ukrayna'da Osmanlı'nın iddialarının sonu olmuyor aynı zamanda “... 1700'de İstanbul'da imzalanan antlaşma uyarınca Rusya Azak'ı elinde tutuyor, Ukrayna'da Osmanlı nüfusuna son veriyor ve Büyük Petro Osmanlı padişahı ile eşit bir hükümdar olduğunu kabul ettiriyordu.” (İnalçık, 2017: 119). 15.yüzyılın sonunda saygı görmeyen Rus elçisini düşündüğümüzde bu Rusya için gerçekten büyük bir başarıydı. “Bu tarih gerçekte, Osmanlı üstünlüğünün Rus çarlığı lehine bozulduğu tarihidir.” (İnalçık, 2017: 119).

Batu Han'ın sarayını kurduğu saray şehri devletin merkezi kabul edildiği gibi kutsal bir merkez olarak görülürdü. 1450 yılından itibaren Kırım Hanlığı ve Moskova Büyük Knezliği Kazan, Astrahan ve Aşağı Volga Havzası'nı elde etmek için mücadele etmiştir. Çünkü bu bölgeleri ele geçiren güç “...bütün Doğu Avrupa'ya hâkim olma imkanını elde etmekteydi.” (İnalçık, 2017: 123).

Altınordu Devleti'nin mirası elde etme mücadelesinde Moskova'nın her geçen yıl gücünü ve ilerleyişinin, Kırım hanlığına karşı üstünlük kurmasının hatta Osmanlı karşısında da aynı başarı göstermesinin nedeni: 16. Yüzyılda Doğu Avrupa'da Egemenlik Mücadelesine Genel Bir Bakış başlığı altında çok yerinde tespitlerle açıklanmış. “...ateşli silahların ve genelde Batı teknolojisinin benimsenmesi ve ticaretin getirdiği zenginlik, bozkır bölgesindeki güçlere karşı, Moskova'nın gittikçe etkili bir mücadele yapmasına imkân verdi.”. Bu başarıyı daha üst noktalara taşıyan ise I. Petro'dur. Birçok araştırma eserde Deli Petro olarak yazılırken Halil İnalçık, neredeyse eserin tamamında Büyük Petro olarak yazmaktadır. Elbette Deli Petro mu? Büyük Petro mu? Tartışması yapacak değiliz. Ancak bu eseri okuduğumuzda göreceğiz ki Rusya'nın kaderini değiştiren en önemli isimlerden biri I. Petro'dur. I. Petro aynı zamanda Kırım Hanlığının, Osmanlı'nın, Rumeli'nin hatta bütün Türkistan'ın kaderinin şekillenmesindeki en büyük paya sahip isimdir desek hata etmiş olmayız. Onu, önceki Rus çarlarından farklı kılan ise Batılılaşma politikasını bir ölüm kalım meselesi olarak benimsemesidir. Kırım, Azak ve Karadeniz'i almak için seferler düzenleyen I. Petro, lojistik desteğinin yetersiz kalmasından dolayı istenen başarıyı elde edemiyordu. Bunun üzerine “...Hollanda'ya gitti, gemicilik öğrendi, uzmanlar getirdi ve Don Irmağı üzerinde bir donanma yaptı. O donanmayla lojistik sorununu çözdü ve ordularını güneye, Karadeniz'e sevk etme imkânı buldu, nihayet 1696'da Azak'ı aldı.” (İnalçık,2017: 124). Altınordu'nun mirası elde eden Rusya, tarihin seyrini değiştiren stratejik bir gelişmeye imza atmıştır. 19.yüzyılda da kendini Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Ortodoksların hamisi sayacak, Rumeli ve Kafkasya'yı işgale kalkışacaktır. Peki Moskova'nın

önlemeyen bu yükselişi nasıl olmuştur? İşte bu sorunun cevabını da bu eserde bulmak mümkün. Öncelikle Altınorduya, sonraları Kırım Hanlığına ve zaman zamanda Kazan Hanlığına vergi-haraç ödeyen Moskova'nın yükselmesi "...Altınorda hanının, Moskova knezine, öbür Rus prensliklerinin vergilerini toplayıp teslim etme yetkisini vermesiyle başlar." (İnalçık, 2017: 25). Öncelikle ilk hedefi Altınordu'ya vergi vermemek sonra bağımsız olmak isteyen Moskova, en büyük amacına Doğu Avrupa'nın hâkimi Altınordu'nun yerini alarak gerçekleştirmiştir.

"Karadeniz'den Orta Volga'ya kadar geniş bozkır bölgesi, bin yıldan beri atlı Türk-Moğol kavimlerinin yurdu olmuştur". (İnalçık, 2017:15). Slavların vatani ise daha kuzeydeki ormanlardı. "Bozkır bölgesi bir Türk yurdu olup, Kazan iki bölge arasında aracı olarak ticarete ilerlemiştir." (İnalçık: 2017: 125). "Altınordu içinde bir grup olan Moğollar, Türkler arasında Türk dilini benimsediler, Türkleştiler; fakat kendi Tatar adlarını bölgedeki tüm Türk kavimlerine ad olarak verdiler." (İnalçık, 2017: 126). Bozkır bölgesinin özellikle bir Türk yurdu olduğunun altını çizen İnalçık, Tatarlar Moğol mu? Türk mü? sorusunun cevabını da dolaylı olarak verdiği gibi Tatar kelimesinin Türklere nasıl intisap ettiğinin de net bir şekilde ortaya koymuştur.

Eser, tarihi olarak Rus-Osmanlı ilişkilerinin ve rekabetinin başlamasını ayrıntılı şekilde ele alırken, Osmanlının Don-Volga Kanalı girişiminin sebepleri de açıklanmaktadır. Rusya, Kazan, Astrahan ve Sibir hanlıklarını ele geçirmekle kalmamış Nogayları, Kazaklar ve Çerkesleri de kendine tabi kılarak egemenlik nüfuz ve sahasını Kafkaslara ve Karadeniz'e taşımıştır. Bu olaylara ve Rusya'nın bu başarısına Halil İnalçık'ın yorumu şöyledir: "Doğu Avrupa tarihinde Yeniçağın hakiki başlangıcı sayılmalıdır." Diyerek Kırım Hanlığın, Altınordu'nun mirasına sahip çıkma mücadelesini kaybettiğini belirtmektedir. "En az 1300 yıldır bir Türk yurdu olan Doğu Avrupa steplerinde egemenlik Ruslara geçiyordu. Bu aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyde seksen yıldır izlediği denge siyasetinin de yıkılması ve Karadeniz'in doğrudan doğruya tehdit altına düşmesi demektir.". Nitekim geçte olsa yaklaşan Rusya tehlikesi fark edilmiş, Türkistanlı hacıların da şikayetleri artınca, Sokulu Mehmet Paşa'nın planladığı Astrahan seferine Müslümanların halifesi olan padişah da onay vermiştir. Ancak eserde dikkatimizi çeken bir detay vardır. Bu da Sokullu'dan önce bu sefer Semiz Ali Paşa tarafından düşünülmüştür. Sonraki süreçte durumun ciddiyetini fark eden Sokulu padişahı ikna etmiştir. Üstelik bu seferin başka bir önemi; başarılı olunursa doğuda sürekli mücadele edilen Safevî Devletini arkadan da kuşatma imkânı sağlayacaktı. Ancak işler planlandığı gibi gitmemiş ve karşılığında

savaşacak herhangi güç çıkmamasına rağmen başarısız bir girişim olarak tarihteki yerini almıştır. Eserde Astrahan seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasının sebepleri ve sonrasında yaşananlar ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.

Kırım hanları için en zor şey Kırım aristokratları ile Osmanlı sarayı arasındaki dengeyi sağlayabilmektir. Çoğu zaman karaçu beyleri ve mirzaların istekleri ile Osmanlı'nın Kırım hanlarından istekleri farklı olabiliyordu. Han, padişahın emrine uymazsa tahtan olabiliyor, beylerin isteklerini göz ardı edince ülkede kargaşa ve iç savaş çıkıyor yine tahtından olabiliyordu. Bu yüzden bu dengeyi sağlayabilen hanlar, Kırım hanlarının en büyüklerinden sayılmıştır. Örneğin Halil İnalçık'a göre Gazi Giray, Kırım hanlarının en büyüklerinden biridir. "... yirmi yıl süren hanlığında, İstanbul'un emirlerine her zaman boyun eğmeyen Kırım aristokrasisi ile hanlığa sıradan bir eyaleti gibi hükmetmek isteyen İstanbul sarayı arasında dengeyi koruyabilmiş olması büyük bir başarı sayılmalıdır." (İnalçık, 2017: 196).

Osmanlı'ya ve hanlığa kuzeyden gelen saldırılar Ruslardan önce Kozaklar tarafından yapılmıştır. İnalçık, Zaporog ve Don Kazaklarının saldırılarının daha 16.yüzyılda başladığını belirtmektedir. 1614 yılında Kazakların saldırılarının Anadolu ve Kafkasya kıyılarına kadar ulaşması ve 1620'de şiddetlenerek devam etmesine İnalçık'ın yorumu şudur: "*Karadeniz'in bir Osmanlı Gölü olduğu efsanesi tarihe karıştı.*" (İnalçık, 2017: 201). Kazak saldırılarının buralarla sınırlı kalmayıp İstanbul sahillerine ulaştığını, halk arasında büyük korku ve endişeye neden olduğunu görüyoruz. "*Rus tarihçileri, Kazakları Doğu Slavlarının kurtarıcısı diye anarlar.*" (İnalçık, 2017: 201). Bunun da başlıca nedeni Kırım hanlarının Moskova'ya kadar olan akınlarını düşündüğümüzde Kazakların bu cüretkâr akınları Osmanlı ve Kırım Hanlığı hayli uğraştıran sorunlardan olmuştur.

IV. Bölüm; Viyana bozgunu yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı ele almaktadır. Osmanlı tarihinde bazı önemli olaylar vardır ki, bunlardan bazıları devleti bunalım dönemine soktuğu gibi bazıları da devleti yıkılmanın eşiğine getirmiştir. Girit seferi de bunlardan biridir. Osmanlı için Girit'in alınması bunalım dönemlerinden birinin sona ermesi olmuştur. Deşt-i Kıpçak(Ukrayna) sorunu devleti uzun süre meşgul eden meselelerden biridir. "... *Kazakların esas rol oynadığı bu bölgede, devlet karşısında ilkin Lehistan'ı sonra Rusya'yı bulacaktı.*" (İnalçık, 2017: 216). Bir diğer önemli konu ise Orta Avrupa'daki savaşlardır. Uzun yıllar süren bu savaşlar yüzünden devlet adamları Kuzeyden gelebilecek tehlikeleri göz ardı etmiş yahut bazı devlet adamları yaklaşan tehlikeyi görebilecek yeteneğe sahip olmadıklarını söyleyebiliriz. "*Bu harp sonunda*

imparatorluğun ve hanlığın bir daha belini doğrultamayacak şekilde göçüşü, Habsburgların Balkanlar'a, Rusların Kırım'a ve Karadeniz kapılarına kadar getirtmiştir.” (İnalçık, 2017: 217).

Eserde, Viyana seferi öncesi ve sonrasıyla ilgili birçok önemli bilgi mevcuttur. “Avrupa'nın Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra askerlik tekniklerinde ve silahlarda kaydettiği ve Türk tehlikesi karşısında bütün Hıristiyan Avrupa'nın gösterdiği dayanışma karşısında bu girişim, tamamıyla ters bir sonuç vererek bütün Macar-eli Habsburgların eline düşecektir. Osmanlı ordusuna 100.000 atlı askerle katılan Kırım Han'ı Murad Giray, “... askerleriyle Viyana'dan altı saat uzakta Tulln Köprüsü'nü (İskender Köprüsü) korumayla görevlendirilmişti.” (İnalçık, 2017: 230). Düşmanın suyu geçmesine müsaade ettiği için, buradaki yenilginin suçu bazı eserlerde Kırım Tatarları gösterilmektedir. Ancak eserde bunun böyle olmadığı tüm teferruatıyla ele alınarak izah edilmektedir. Kara Mustafa Paşa, Kırım hanı başta olmak üzere neredeyse bütün Osmanlı paşalarıyla da arası açılmıştı. Savaş planının yapıldığı toplantılarda dahi Kara Mustafa Paşa'dan farklı görüş bildiren paşanın garezini üzerine çekiyordu. Osmanlı ordusunun en yaşlı paşalarından olan İbrahim Paşa ve Murad Han dışında farklı bir planı ortaya sürecek cesareti olan da olmamıştı. Nihayetinde yenilgiden sonra Kara Mustafa Paşa tarafından öldürtülenlerden biri de İbrahim Paşa'ydı. Kırım ordusu hafif süvari olduğu için ateşli silahlarla donatılmış yaklaşan büyük bir düşman ordusu karşısında tutunamayacaklarını, acil yardım gönderilmesini yahut çekilip güç birliği yapılarak bir meydan savaşı yapılmasıyla zafer kazanılabileceği; şeklinde gönderdiği onlarca uyarı cevapsız kalmıştı. Ayrıca “Kendi yurtları Kazak ve Rus tehdidi altında bulunurken, yüzlerce kilometre ötede, bir yandan İran'da öte yandan Orta Avrupa'da dövüşmek üzere çağrılan bu süvarilerin çoğu için bu savaşlar, öyle görünüyör ki, başlıca ganimet toplamak için bir araçtır.” (İnalçık, 2017: 232). Nitekim güçlü birleşik ordusu karşısında Osmanlı ordusu duramamış acı bir mağlubiyet yaşamıştır. Zaferden sonra farklı devlet ve milletlerden oluşan düşman ordusu anlaşmazlık içine düşmeseydi ve kaçan Osmanlı ordusunun peşine düşseydi çok daha vahim sonuçları olabilirdi. Hali İnalçık'ın Viyana Seferi'nin ölmez tarihçisi dediği Şilahdar şöyle diyor: “Bir mertebe sığınlık ve musibet-i kübra vaki' oldu ki, devlet zuhurundan beru böyle bir hezimet sebkat etmemiştir.” (İnalçık, 2017: 233)

Avusturya, Lehistan ve Venedik Cumhuriyeti tarafından kurulan sonra Malta'nın da dahil olduğu haçlı süsü verilen “Mukaddes İttifak”a Osmanlıyla birlikte Orta Avrupa'da kılıç sallayan Kırım hanlığının etkinliğini azaltmak için ittifaka Rusya da davet edilmiştir. İttifakın

kurulması için büyük gayretler gösteren Sobieski, Ruslara şöyle yazmaktadır: *“Osmanlıları Avrupada’dan kovmak günü gelmiş ise bu, ancak bugündür.”* Kuşkusuz Kırım Hanları içinden en büyük olmasa da en büyük olmaya aday I. Selim Giray’dır. *“Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyan Avrupa’nın her taraftan saldırısı karşısında bir ölümlük kalım günü yaşıyordu; bu cenk ne Osmanlılar ne de Kırım içindir; her ikisinin bekası içindir. Selim Giray’ın bu varlık uğraşısında, Kırım ile Osmanlı arasındaki dayanışmayı herkesten daha derin kavradığına kuşku yoktur.”* (İnalçık, 2017: 247). İnalçık’ın, Kırım tarihi üzerine en sağlam eseri yazmıştır dediği Rus münevveri V.D. Smirnov da aynı görüştedir.

Rusların da mukaddes ittifaka dahil olması ve I. Petro’nun kendinden sonra Rus devletinin milli politika olarak benimseyeceği hedefleri, Kırım’ı tehdit etmeye başlamıştır. 1687 ve 1689 yıllarında iki büyük sefer gerçekleştirdiler. Kırım Hanlığı kuzeyde Rus, Kazaklara ve Lehistan’a karşı mücadele veriyor hem de Avrupa’da Osmanlı’nın akıncı kuvvetlerini oluşturan önemli bir güçtür. Rus tehlikesi büyüyerek devam etmektedir. Bu taraftan da Macaristan’da Osmanlı’nın aldığı bozgunlar devam etmektedir. Halk huzursuzdur. Bazı yeniçeri kuvvetleri ve Celali kuvvetleri devlete isyan bayrağı çekmişti ve bunları durdurabilecek herhangi bir güç yoktu. *“... o zaman imparatorluğun kuşkusuz en nüfushu askeri ve siyasi kişisi durumuna gelen I. Selim Giray, kendisinden sonra gelenlerin körü körüne ve uğursuz bir şekilde yapacakları gibi, durumdan yararlanarak bağımsızlık yoluna sapacak yerde, Osmanlılarla hanlık arasındaki alinyazısı birliğini kavramış bir devlet adamı sıfatıyla, imparatorluğun yardımına koşmayı bir görev sayıyordu. Devlet, tarihinin bu en sıkıntılı anında bu ‘alicensab gazi hanoğlu han’ı bir kurtarıcı gibi karşıladı.”* (İnalçık, 2017: 271). İşte böyle bir dönemde kendi ordusuna güvenen Kırım hanı gerçekten devletin biricik dayanağı ve kurtarıcısı olmuştu. Asiler cezalandırılmış, Avrupa’da tekrar zaferler kazanılmaya başlanmıştı. Sonraki yıllarda I. Selim Giray ve Fazıl Mustafa Paşa’nın gayretleriyle savaşlar bir nevi Osmanlı’nın lehine dönmüştür. I. Selim Giray ilerleyen yaşı ve hastalığından ötürü hanlıktan çekilince, II. Saadet Giray han olmuştur. Fazıl Mustafa Paşa’nın Slinkamen yenilgisinde şehit düşmesi ve ordunun mağlup olmasının sebebi olarak Kırım ordusunun Rus tehlikesinden geç gelmesi gösterilmiş ve II. Saadet Giray görevden alınmıştır. I. Selim Giray’ın üçüncü hanlık zamanında da Rusya, Lehistan ve Kazaklarla olan mücadeleyi başarıyla devam ettirmiştir.

Rus tehlikesi her geçen yıl daha ciddi hal almaktadır. Bunun üzerine I. Selim Giray Osmanlı sarayına elçi göndererek: *“Kırım’ın Rusların eline geçmesi olasılığı bulunduğunu, kendisinin ve kalgayının kesin şekilde*

Kırım'da kalması, Ferahkerman, Çungar, Ribat ve başka yıkılmış ve boş kalmış kalelerin onarılarak içlerine Osmanlı askeri yerleştirilmesi gerektiğini bildirdi.” (İnalçık, 2017: 306). Kırım hanının özellikle kendi kalelerine Osmanlı askerleri yetiştirilmesini istemesinin amacı Kırım ordusunun ateşli silahlardan mahrum olmasıydı. Osmanlı, Kırım'ın daha da güçlenip, bağımsız olur endişesi hanlık ordusunun ateşli silahlardan mahrum kalmasına neden olmuştu. Oysa özellikle I. Petro'dan sonra Rus ordusu Avrupa'dan getirttiği silahlar ve mühendisler sayesinde ateş gücü yüksek bir orduya sahip olmuştu. Bu durumda Kırımın hafif süvari ordusu, Osmanlının ateş gücü desteği olmadan Ruslara karşı koymasına imkân yoktu. Ancak bütün uyarıları ve isteklere rağmen bu dönemde hanlık imparatorluktan beklediği desteği ve ilgiyi görememiştir. Bu da Azak kalesinin düşmesindeki en önemli etkenlerden biridir. *“Karadeniz'in anahtarı durumunda Azak'ın ve onun gibi tarihlerimizde o kadar önemli yer tutmayan, fakat her biri Rusların Karadeniz'e inmesinde bir basamak olan hanlığa ait birçok kalenin düşmesi, bu savsaklamaların bir sonucu olmuştu.*” (İnalçık, 2017: 318). Osmanlı ise kuzeyi ihmal ettiği gibi 16 yıl boyunca bütün enerjisi ve maddi olanakları seferber ettiği Avrupa'daki savaşına hiçbir kazanım elde edemeden Karlofça Antlaşması'yla son verdiğini görüyoruz. Rusya'nın istekleri ise daha ağır olduğu için İstanbul Antlaşmasıyla uzlaşmaya varılabilecektir. *“Bu antlaşmanın en önemli tarafı, Azak Denizi üzerinde önemli bir Osmanlı kalesinin Ruslara bırakılması ve Rusların Kırım karşısında her türlü bağımlılıktan kurtularak Osmanlı Devleti ile aynı derecede bulunduğu kabul edilmiş olmasıdır. Bu nedenle antlaşma Osmanlı-Kırım-Rus ilişkileri tarihinde bir dönüm noktasıdır.*” (İnalçık, 2017: 330). Hatta İnalçık, bu savaşların Kırım Hanlığı için daha ağır sonuçları olduğu görüşündedir. *“Altonordu Hanlığının en kuvvetli mirasçısı olan ve Moskova Devleti'nden aynı vergileri almakta devam eden Kırım Hanlığı da sonuçta şimdi bu devlet karşısında, kolayca yutulabilecek ikinci derece ufak bir devlet durumuna düşüyordu. Bunu gerçekleştirmek için esasen Rusya şimdiden pek uygun bir durum hazırlanmıştı. Azak üssü elindeydi ve kendi emrine giren Kazaklar ve Kalmuklarla Kırım'ı her taraftan sarmıştı.*” (İnalçık, 2017: 337-338).

Eser Orta Avrupa meselesinde Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığının durumu ele aldıktan sonra V. bölümde, 1770 yılına kadar hanlık yapan son Kırım hanların tarihine kısaca değinmektedir. Burada da gördüğümüz durum önceki yıllardan pek farklı değildir. Güçsüzleşen bir Kırım Hanlığı ve Avrupa'daki ve Rusya olan mücadelelerini kaybeden ve hanlığın yardımına koşamayan bir Osmanlı Devleti vardır. Bu yıllardan sonraki süreci ise eserin başında Halil İnalçık, Kırım Hanlığının kısa bir

özetini yapmıştı orada bulmamız mümkün. Öncelikle Hanlığın bağımsız olmasını sağlayan Rusya kısa bir süre sonra da Kırım'ı ilhak edecektir. Yaş anlaşmasıyla Dinyester'e kadar olan araziler Ruslara bırakılmış, bu bölgeleri Rusya kesin olarak "... 1812'de Bükreş Antlaşması ile ele geçirdi. Böylece Kırım Hanlığı'na tabi Türk-Müslüman nüfusunun yaşadığı bütün memleketler Rus hakimiyeti altına girmiş oldu." (İnalçık, 2017: 16).

Eserin VI. Bölümünde Kırım Hanlığı kadı sicilleri, yarlıklar ve bitiglere yer verilmiş. İnalçık, burada belge, yarlık ve bitiglerin orjinallerinden birer örneğe yer vermiş ve haklarında da kısaca özet bilgi vermektedir. Yeni keşfedilen yazılı kaynaklarla ilgili kısım ayrıca önemli ve bu alanda araştırma yapacaklar için yol gösterici mahiyettedir. "*Kırım'ı istila eden Rus ordularının hanlık merkezi Bahçesaray'da Kırım Tatar kültürüne ait eserleri, bu arada kütüphaneleri ve arşivleri kasten yaktıkları biliniyor.*" (İnalçık, 2017: 362). Bu yüzden sonradan orijinalinin ya da kopyasının korunduğu kaynakların ortaya çıkması, bütün yazılı öğeleriyle yok edilen bir tarihi ve kültürü düşündüğümüzde oldukça kıymetlidir. Bunlardan biri St. Petersburg'da Etnografya Müzesi Türk-Tatar bölümünde, Kırım kadı mahkeme sicilleri ve Hüseyin Kefevi'nin Raznama adlı eseridir. Saklanarak korunan önemli bir diğer eser ise Kırım Hanlığı'na ait bazı belgelerden oluşan 61 ciltlik koleksiyondur. "*Kırım Devlet Arşivi Müdürü Stepanova Antonina'nun anlattıklarına göre, Mayıs 1944'de Kırım Tatarlarının toptan sürgün edilmesiyle beraber, Tatarlara ait her çeşit kültür kalıntılarının da yok edilmesi için gizli emir gönderilmiş; o zaman koleksiyon, Kırım Devlet Arşivi'ne getirilmiş. O dönemden 1992 yılına kadar kutular içinde saklanmış.*" (İnalçık, 2017: 362). İnalçık, bu koleksiyondaki bazı ciltlerin eksik olduğu ve koleksiyonun tamamının fotokopi olduğunu ancak okunacak durumda oldukları belirtmektedir.

Son olarak hacimli bir eser olmasına rağmen okuyucu yormayan akıcı bir anlatıma sahip olan eserde, okuyucular ve araştırmacılar için eserin tek olumsuz yönü dipnotların olmayışıdır. Dipnot ve İnalçık'ın notları sayfa 489'dan itibaren verilmiştir. Eğer bu notlara bakmak isterseniz, öncelik bu sayfadan itibaren okuduğunuz konu başlığı sonra da numarasını bulmanız gerekmektedir. Bir bölümü okurken her defasında onlarca kez konularla notlar arasında mekik dokumak okuyucu yormaktadır. Umarım eserin yeni baskısı yapılacağı zaman editörler bu durumu göz önünde bulundurur.

Kaynaklar

Cinkara. A., (2021). Halil İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, ISBN:978-605-295-251-1.. ANKARAD, 2(4), 535-547.

GÜLLÜDAĞ, N. “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* , 6 (6) (2015) , 132-150.

İNALCIK, H., *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

ÜREKLİ, M., *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441- 1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.